

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018

Bruggen, H.J.J.M. van der

Citation

Bruggen, H. J. J. M. van der. (2021, October 28). *Aspecten van Joods leven in Roermond en Midden-Limburg 1275-2018*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3225483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk I.2. De achttiende eeuw

I.2.1 Oostenrijks Gelderland (1715-1794)

Een jaar na de dood van de kinderloze Spaanse koning Karel II (1661-1700) ontbrandde de strijd om zijn opvolging. Die strijd ontaardde in een oorlog die in grote delen van Europa werd gevoerd. In Roermond als hoofdstad van het Gelders Overkwartier werd Filips hertog van Anjou, kleinzoon van de Franse koning Lodewijk XIV, ingehuldigd als hertog van Spaans Gelderland. Die inhuldiging vond plaats op 19 februari 1702. De hertog van Anjou was door Frankrijk als troonpretendent voor het koninkrijk Spanje naar voren geschoven. Deze poging om de troonopvolging ten gunste van Filips te regelen, leidde tot de Spaanse Successieoorlog (1702-1713).¹⁴⁷ Tijdens die oorlog werd Roermond door Staatse troepen bezet. In 1716 kwam de stad, evenals de overige Zuidelijke Nederlanden, volledig onder Oostenrijks bewind. Dat heeft geduurd tot het najaar van 1794.

De overgang naar het regime van de Oostenrijkse Habsburgers heeft, zij het op wat langere termijn, grote gevolgen gehad voor Joden in de regio van Roermond. Het rigoureuze verbod op hun aanwezigheid, zoals dat in de zestiende eeuw door de Spaanse Habsburgers Karel V, Filips II en diens veldheer Alva was afgekondigd, is in het Habsburgse Oostenrijk nooit in die mate algemeen gehandhaafd. De Joodse aanwezigheid was daar in de middeleeuwen op gelijke wijze geëindigd als in Noordwest-Europa tussen 1400 en 1450 was gebeurd in golven van veelal religieus geïnspireerde haat. De ruim twee eeuwen die daarop volgden, tonen het stereotype beeld van toelaten en verdrijven. Het motief voor de landsheer om Joden toe te laten was veelal geldnood, het motief tot verdrijving het religieuze sentiment.

De eerste Oostenrijkse vorst die na de Spaanse Successieoorlog over de Zuidelijke Nederlanden heerste, was keizer Karel VI (1685-1740, keizer vanaf 1711).¹⁴⁸ In Wenen werden tijdens zijn bewind alleen rijke Joden geduld die van belang waren voor oorlogvoering, handel en banken. Dat waren met name de bankiersfamilies Oppenheimer en Wertheimer. De haat van de bevolking jegens

¹⁴⁷ De Spaanse Successieoorlog eindigde officieel in 1713 bij de Vrede van Utrecht. Om de vrede definitief te regelen tussen Frankrijk en Oostenrijk waren nog de vredesluitingen van Rastatt (1714) en van Baden (1715) van belang. In 1715 volgde nog het Barrièretraktaat, een voortzetting en uitbreiding van een gelijknamige paragraaf van de Vrede van Rijswijk (1697), die de Negenjarige Oorlog afsloot. De Republiek verwierf het recht in Roermond, Venlo, Geldern, Weert en het Land van Kessel troepen te mogen legeren. Een jaar later, in 1716, hebben de Staatse troepen het Oostenrijks geworden gedeelte van het Overkwartier verlaten.

¹⁴⁸ De Oostenrijkse Habsburgers waren aartshertog van Oostenrijk, koning van Bohemen, Hongarije en Kroatië en tot 1806, zij het met onderbrekingen, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Zij worden hierna alleen met de titel 'keizer' aangeduid. Zij waren natuurlijk ook hertog – in relatie tot Roermond – van het hertogdom Oostenrijks Gelderland.

hen was daarentegen groot en werd regelmatig geuit.¹⁴⁹ In een brief aan de Weense burgers benadrukte Karel VI daarom zijn afkeer van Joden. In opeenvolgende *Judenordnungen* beperkte hij hun vrijheid steeds meer, zelfs die van de families die zijn bewind financieel steunden.

Zijn dochter, keizerin Maria Theresia (1717-1780, keizerin vanaf 1740), zette het beleid van haar vader onverdroten voort. Zij overtrof hem mogelijk zelfs in Jodenhaat. Ook zij beperkte aanhoudend de vrijheid van Joodse burgers. Bij het begin van haar regering in 1744 beval zij de verdrijving van Joden uit Praag (alleen al uit die stad werden toen 30.000 Joden verdreven) en Bohemen en verbood ze vestigingen van Joden in Habsburgse territoria.¹⁵⁰ In 1770 liet zij haar afkeer jegens hen blijken met de woorden: ‘Ich kenne keine ärgere Pest von Staatt als dise Nation, wegen Betrug, Wucher und Geldvertragen, Leütt in Bettelstand zu bringen, alle üblen Handlungen ausüben die eine anderer ehrlicher Man verabschäuet’. Audiënties voor Joden waren alleen mogelijk wanneer haar de aanblik van deze door haar gehate personen bespaard werd door een kamerscherm.¹⁵¹

Om Maria Theresia heen is een mythe ontstaan van een in elk opzicht voor haar onderdanen welwillende vorstin, geïnspireerd door de Verlichting en geneigd tot grote tolerantie. In de Roermondse geschiedschrijving heeft zij de allure van een moeder des vaderlands onder wier wijs beleid er vrede heerste. Zij heeft zeker verdiensten gehad vanwege haar staatkundige hervormingen en haar hervormingen op onderwijskundig gebied. Maar nog in 1769 werd onder haar bewind de *Constitutio Criminalis Theresiana* afgekondigd, geheel gebaseerd op het middeleeuwse rechtssysteem, inclusief waarheidsvinding door folter en met bestrijding van misdrijven als hekserij en tovenarij. Pas later heeft zij folter als dwangmiddel afgeschaft, dit onder invloed van haar zoon met wie zij na de dood van haar man Franz Stephan van Lotharingen in 1765 gezamenlijk moest regeren. Zij is meer haar door de barok geïnspireerde katholieke geloof trouw gebleven dan dat zij veel sympathie voor de Verlichting heeft gehad.¹⁵²

Het is een bizarre speling van het lot geweest dat haar zoon Jozef II in 1780 in het huidige Tsjechië een militaire vesting heeft gesticht en die heeft vernoemd naar zijn moeder, de Jodenhaatster Maria Theresia. Dat is Theresienstadt, waar tussen 1941 en aanvang mei 1945 een concentratiekamp met die naam gevestigd was. Vele Joden zijn daar slachtoffer geworden van vervolging en ontbering.

Deze zoon Jozef (1741-1790, keizer vanaf 1765) werd opgeleid aan het door jezuiteten geleide Theresianum in Wenen, een onderwijsinstelling voor

¹⁴⁹ In het *NIW* van 21.07.1922 wijdde D. Viera een uitgebreide beschouwing aan de plundering op 21.07.1700 van het huis en de bezittingen van de bankier Oppenheimer in Wenen en aan de instelling van een getto in die stad. Dit alles gebeurde onder de regering van Jozef I, oudere broer van Karel VI.

¹⁵⁰ Schama, *Belonging. The story of the Jews (1492-1900)*, 272-273.

¹⁵¹ Strobel, ‘Von der Duldung zur josephinischen Toleranz’, 20; Weinzierl, ‘Moderner Antisemitismus’, 383.

¹⁵² Vocelka, ‘Aufbruch in neue Zeiten. Das Reformeifer Maria Theresias’, 44-47.

getalenteerde jonge mannen ter voorbereiding op overheidsdienst. De daaraan verbonden hoogleraren waren eminente en veelal door de Verlichting geïnspireerde geleerden, zoals de staatsrechtdeskundige Christian August Edler Beck (1720-1784). Het is Beck geweest die Jozef II respect bij heeft gebracht voor de waardigheid en onaantastbaarheid van het individuele geweten in godsdienstige aangelegenheden.¹⁵³ Deze opvoeding van Jozef II tot ‘verlicht vorst’ is van groot belang geworden voor de emancipatie van Joden in de Oostenrijkse gebieden.¹⁵⁴

Na het overlijden van zijn moeder heeft Jozef II – hun gezamenlijke regering had voordien tot talrijke en ernstige onenigheden tussen hen beiden geleid – een groot aantal hervormingen doorgevoerd.¹⁵⁵ Daarbij paarde hij verrassend moderne aan de Verlichting ontleende ideeën aan klassieke opvattingen over de autocratische uitoefening van zijn gezag. Hij dwong de nakoming van zijn ideeën af zonder rekening te houden met de gevoelens van de bevolking. Berucht zijn bijvoorbeeld zijn pogingen tot hervorming van de begraafcultuur. Daardoor bleven zijn hervormingen nogal eens beperkt tot pogingen die massaal verzet uitlokten. In de jaren 1789 en 1790 veroorzaakte zijn hervormingsdrift zelfs een opstand in de Oostenrijkse Nederlanden, bekend onder de naam Brabantse Omwenteling. Voor deze beschouwing is zijn in 1781/82 in meerdere versies afgekondigde Tolerantie-edict van belang. Joden kregen daarbij voor het eerst rechten, zij het nog steeds geen volwaardig burgerschap.

1.2.2 De receptie van de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden

In hoeverre was de Verlichting doorgedrongen in de Zuidelijke Nederlanden? Een goed inzicht daarin valt te ontleen aan de uitgave *De Verlichting in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, een catalogus naar aanleiding van de tentoonstelling met deze titel die in 1983 in Brussel is gehouden. Deze bundel geeft samenvattingen van studies over tal van onderwerpen die betrekking hebben op in de achttiende eeuw geformuleerde Verlichtingsidealen. Aan de orde komen daarin onder andere de verheffing van het culturele peil en het al genoemde Tolerantie-Edict van Jozef II uit 1782 dat vrijheid voor alle godsdiensten binnen de Habsburgse landen impliceerde.¹⁵⁶ Dat Tolerantie-edict wordt in de Belgische geschiedschrijving gezien als een mijlpaal in de geschiedenis van de rechten van de mens. De Joodse inwoners

¹⁵³ Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, 56.

¹⁵⁴ Iby, *Maria Theresia (1717-1780). Biographie einer Kaiserin*, 38.

¹⁵⁵ Strobl, ‘Von der Duldung’, 21.

¹⁵⁶ Feitelijk is er sprake geweest van meerdere tolerantie-edicten voor de verschillende onderdelen van het Oostenrijkse rijk.

van de Zuidelijke Nederlanden werden er niet expliciet in genoemd, maar de facto kregen ze een waarborg op grond van teksten ten behoeve van Joden in andere delen van het Oostenrijkse rijk. Zij werden toegelaten tot de steden, mits ze er geen openbare betrekking uitoefenden en zonder dat ze enig stemrecht kregen.¹⁵⁷

Over de receptie van de Verlichting in Roermond in de achttiende eeuw, een door en door katholieke bisschopsstad, zijn bij recent onderzoek enkele verrassende feiten komen vast te staan.¹⁵⁸ Bij onderzoek van het familiearchief Geradts, aanwezig in het RHCL te Maastricht, werd een Roermonds lofdicht op de Verlichting uit 1787 gevonden.¹⁵⁹ De titel ervan is *Lof Digt op de instelling der vergaederingen onder den naem van societeit*. Het gedicht bevat 177 regels en is geheel geschreven in vloeiende alexandrijnen. De openingsregels zijn:

‘Dat vry de Oudheit roemd op haere gulde tyden;
 Dat om den hoogsten prys al’ haer voorstaenders stryden,
 Dat elck geeft aen zyn Eeuw een pronk-naem wel bevoegd,
 Die haer meest luister geeft, en hun het best vernoegd.
 ‘Wy zeggen met meer regt, gesteund op klaerste blyken,
 Dat oudheids roem en prael aen onze Eeuw moet wyken,
 Die door haer licht verdoofd wat Oudheit ooit verzon,
 Zoo veel als ’t Sterre-licht verduisterd door de Zon.
 Waer was’ er ooit een Eeuw zoo ryk in wetenschappen?
 Waer klom de weet-lust ooit tot zoo verheven trappen?’

Enkele regels verder gevolgd door:

‘Waer op men in onz’ Eeuw zig, zonder waen beroemd;
 Dat zy word, met goet recht, *verlichte Eeuw* genoemd.’

Dit door een katholiek priester gemaakte lofdicht maakt duidelijk hoe in ontwikkelde kringen in Roermond gedacht werd over de Verlichting. Enkele jaren daarvoor, in 1784, was daar dan ook een sociëteit opgericht in navolging van een groot aantal Zuid-Nederlandse steden. Het gedicht steekt de loftrompet over het bijeenkomen van mannen die gezamenlijk in een sociëteit kranten en boeken lezen en met elkaar discussiëren. Korte tijd daarna kwamen er in Roermond nog twee sociëteiten bij, kennelijk met hetzelfde doel.

Kerkelijke dienaren in Roermond zoals bisschop Johannes Kerens (bisschop van Roermond van 1770 tot 1775) en leden van het Soeverein Hof van

¹⁵⁷ Hasquin, ‘Het jozefinisme en zijn wortels’, 227-228.

¹⁵⁸ Van der Bruggen, ‘Een Roermonds Lofdigt uit 1787 op de Verlichting. De opkomst van sociëteiten in Roermond’, 76-99.

¹⁵⁹ RHCL, nr. 16.1172, Familiearchief Geradts, inv.nr. 215.

Gelre, het hoogste bestuurs- en rechtsprekend college in Roermond, waren in mindere of meerdere mate aanhangers van de Verlichting. De belangrijkste figuur onder deze verlichten was de kanselier van dat Hof, W.J. Luytgens.¹⁶⁰ Daarnaast bleek in de stad Roermond een groot enthousiasme te bestaan bij de huldiging van de jonge tweedejaarsstudent Gijsbertus Alexander Van der Vrecken die in 1787 gekwalificeerd werd als ‘Primus van Leuven’ of ‘Primus in Artibus’. De vele lovende geschriften over deze huldiging in Roermond van een geslaagd wetenschapper in opleiding zijn opmerkelijk en passen geheel bij de ideeën over de Verlichting.¹⁶¹

Het specifieke thema ‘katholieke Verlichting’ in de Limburgse territoria is besproken in de studie ‘Cultuur in Nedermaas’. De auteurs van dit artikel onderscheiden een katholieke onderstroom in de Verlichting die zich afzette tegen het antikerkelijke karakter van de Franse Verlichting. Zij verwijzen naar vooruitstrevende katholieke denkers die een minder strak gecentraliseerd kerkbestuur bepleitten met meer vrijheid voor de bisschoppen. Tot de wensen van deze vooruitstrevende denkers behoorden een modernisering van de zielzorg en van de liturgie, waarin de landstaal een plaats zou moeten krijgen, een Bijbels gefundeerde catechese aansluitend bij de ontwikkeling van het kind en vooral meer aandacht voor moderne wetenschappelijke ontwikkelingen.¹⁶²

1.2.3 Confrontaties met Joden in Midden-Limburg in de achttiende eeuw

Zojuist zagen we dat ook in Roermond in de loop van de achttiende eeuw de ideeën van de Verlichting waren doorgedrongen, zij het in de vorm van een katholieke en zeer gematigde variant. Het beginsel dat alle mensen vrij en gelijk zijn en gelijke rechten dienen te hebben, behoort tot die Verlichtingsideeën. Het is daarom interessant om na te gaan welke invloed de Verlichting heeft gehad op de manier waarop men in Roermond en in de dorpen in de omgeving in de tweede helft van de achttiende eeuw met Joden omging.

Het leven van Joden tijdens de achttiende eeuw in Limburgse territoria en de omringende landen is beschreven in het artikel ‘Overheid en Joden in het huidige Limburg in de 18e en vroege 19e eeuw’ van J. Jansen.¹⁶³ Deze auteur noemt voor dit gebied twee typen van ‘Jodenpolitiek’, een Rijnlands model en

¹⁶⁰ GAR, OAR, inv.nr. 1932 ‘Pensées, Extraits, Notes, Remarques’. Dit geschrift van Luytgens bevat filosofische beschouwingen over de verhouding tussen kerk en staat, zeden, politiek, geschiedenis, opvoeding, agricultuur, handel en nijverheid. Ook las hij *De l’Esprit des Lois* van Montesquieu en maakte daar aantekeningen bij. Gegevens ontleend aan Berkvens, ‘Guillaume Joseph Luytgens, de laatste kanselier van de Soevereine Raad (1779-1794)’, 56.

¹⁶¹ In extenso zijn deze en andere signalen van ontvankelijkheid voor de boodschap van de Verlichting beschreven in het genoemde artikel Van der Bruggen, ‘Een Roermonds Lofdicht uit 1787’, 76-99.

¹⁶² Ubachs en Evers, ‘Cultuur in Nedermaas’, 117-186. Meer specifiek voor het Noord-Nederlandse katholicisme zie Clemens, ‘De ingehouden Verlichting onder de Nederlandse katholieken’, 239-276.

¹⁶³ Jansen, ‘Overheid en Joden’, 1-62.

een Staats model. Het kenmerk van het eerste model is volgens Jansen het verschijnsel dat de rechten van Joden in principe aan de persoon van de landsheer verbonden waren. Zij stonden onder de persoonlijke bescherming van de landsheer en werden daarom *Schutzjuden* en *Vergeleitete Juden* genoemd. Zij werden centraal geregistreerd en betaalden een speciale jaarlijkse heffing. De tolerantie was gebaseerd op nauwkeurig omschreven maatregelen van administratiefrechtelijke aard.

Het grote manco hierbij was dat de hiervoor in het leven geroepen Jodenreglementen enkel bedoeld waren om ten goede te komen aan de financiële noden van de landsheer en de Staat. Ze strekten er niet toe de maatschappelijke integratie van Joden en niet-Joden tot stand te brengen. Integendeel, de segregatie werd er zelfs door in stand gehouden, ook omdat steden aan deze bepalingen elk een eigen uitleg gaven.¹⁶⁴ In de loop der tijd verschoof het karakter van deze regeling van collectieve (betaling voor een groep Joden gezamenlijk aanwezig in een stad of regio) naar individuele afspraken tussen Joden en de landsheer of het stadsbestuur.

Een voorbeeld van een geleidebrief is gepubliceerd door J.M. Lemmens.¹⁶⁵ Het betreft een nog in de zeventiende eeuw, op 1 juli 1688, gedateerde brief, afgegeven door paltsgraaf Johan Wilhelm, hertog van Gulik-Berg en daarmee heerser over onder andere het thans Limburgse Urmond, nabij Sittard. De brief is afgegeven aan ‘Isack Juden zu Urmundt’. Lemmens heeft een uitvoerige beschouwing gewijd aan bekende geleidebrieven in een publicatie over de Joodse begraafplaats in Sittard.¹⁶⁶

In de Staatse gebieden was het daarentegen mede na het vroeg-zeventiende-eeuws religieuze conflict tussen de rekkelijken en preciezen niet mogelijk gebleken een keuze voor een eenvormig beleid jegens Joden te maken. Daardoor ontstond er grote rechtsongelijkheid. Van stad tot stad en van streek tot streek waren er aanzienlijke verschillen in de mate van tolerantie en de economische beperkingen die werden opgelegd. Het vaak voorkomende wegdrukken van Joden uit de kleinhandel droeg in belangrijke mate bij aan het ontstaan van het grote pauperisme onder hen.¹⁶⁷

In het Oostenrijkse Roermond en het Staatse Venlo en de omringende gebieden is men er tot 1795 altijd op gericht gebleven om Joden volledig uit het straatbeeld te weren. Geen van beide genoemde modellen is daar aan de orde

¹⁶⁴ Ibidem, 13.

¹⁶⁵ Website erfgoedhuisweert.nl/Schieten-en-Schutten/Jac-Lemmens-en-zijn-publicaties.

¹⁶⁶ Lemmens, ‘De Sittardse Joden en hun begraafplaatsen’, 518-519. Zie voor dit artikel ook de in de voorafgaande noot genoemde website.

¹⁶⁷ Jansen, ‘Overheid en Joden’, 25-26.

geweest.¹⁶⁸ De leefsituatie van een achttiende-eeuwse Jood in de Limburgse territoria beschrijft Jansen aldus:

‘Hij maakte een goede kans om een- of tweemaal in zijn leven behandeld te worden als vee, door een bende opgeschoten jongens of soldaten gemolesteerd te worden, of tijdens een rechtszitting als een misdadiger en sociaal gedeclasseerde te worden afgeschilderd, terwijl hij in het dagelijks leven hoofdzakelijk ten behoeve van een hem vijandig gezinde omgeving werkte en zo intensief als maar mogelijk werd uitgebuit door een staat die hem met schone leuzen naar zich toe had gelokt’.¹⁶⁹

De laatste toevoeging over uitlokking en uitbuiting gaat voor Roermond en ook Venlo niet op, omdat die steden elk een uitdrukkelijk verbod op de aanwezigheid van Joden zijn blijven handhaven.

Voor de toename van het aantal Joden dat in de achttiende eeuw al reizende in Midden-Limburg terechtkwam, zijn enkele verklaringen aan te voeren. Hiervoor is al opgemerkt dat er in delen van de Republiek ten opzichte van Joden in meerdere of mindere mate tolerantie heerste. Dat gold ook voor het hertogdom Gulik en voor delen van het huidige Zuid-Limburg, die laatste voor zover deze onder Staatse invloed stonden. De daar sinds het einde van de zeventiende eeuw gelegerde Staatse legers maakten het in beperkte mate voor Joden mogelijk zich in en om Maastricht en op het platteland te vestigen. Jansen schat hun aantal in de Staatse en Gulikse landsdelen in dat deel van de huidige provincie Limburg aan het einde van de achttiende eeuw op ongeveer 450 personen.¹⁷⁰ Ook de zich langzaam wijzigende houding van de centrale regering in Brussel zal invloed hebben gehad op hun aanwezigheid in de door de Oostenrijkers beheerste Zuid-Nederlandse territoria.

Het aanpalende Rijnland – het tolerant ogende hertogdom Gulik-Berg is al herhaaldelijk aan bod gekomen – geeft een wisselend beeld te zien. Het centraal overheidsgezag was daar niet in staat te controleren of en hoe de steden en dorpen hun Jodenreglementen naleefden. Die reglementen voor het wonen van Joden in de vrije en andere heerlijkheden kwamen neer op het aan banden leggen van Joden en dienden altijd maar een hoger doel: een bijdrage te leveren aan de versterking van het vorstelijk gezag door een krachtig financieel beleid en een naar autarkie strevende economische politiek. Voor de Staatse gebieden in het huidige Zuid-Limburg is de conclusie van Jansen dat het overheidsbestuur zich met kennelijke tegenzin tolerant toonde jegens Joden. Hun vrijheid

¹⁶⁸ Ibidem, 27.

¹⁶⁹ Ibidem, 16.

¹⁷⁰ Jansen, ‘Een synagoge in de Hamstraat’, 97.

beperkte zich daar vermoedelijk uitsluitend tot de godsdienstige sfeer. Sociale en economische veranderingen werden niet getolereerd.¹⁷¹

Hoe negatief men in de omgeving van Roermond aan het begin van de achttiende eeuw dacht over Joden, blijkt afdoende uit de uitspraak van de ambtman van de heerlijkheid Dalenbroek van 31 maart 1716 over de in het dorp Maasniel tijdelijk met zijn gezin toegelaten Jood Joseph Jacob: ‘... dusdaenige ongeloovige ende aen alle de werelt odieuse mensen niet en behooren getolereerd te worden’.¹⁷² De in vroeger tijden in die heerlijkheid aanwezige tolerantie bestond kennelijk op dat moment niet meer.¹⁷³ Jacob had toestemming tot vestiging in Maasniel gekregen van de weduwe van de landsheer baron Van Rollingen, Maria Albertina, gravin van Berlo-Quabec. Zij was in die tijd in een geschil verwickeld over de heerschappij over de heerlijkheid. Het lijkt waarschijnlijk dat de ambtman in dat geschil betrokken was, zodat hij een standpunt kon aannemen contrair aan dat van de weduwe. Mogelijk was de landsvrouw tot haar beslissing tot toelating gemotiveerd vanwege de geldsom die zij als tribuut zou kunnen innen. Binnen zes weken na de uitspraak van de ambtman moest Joseph Jacob met zijn familie en personeel Dalenbroek verlaten. Over de afwikkeling van de huurovereenkomst voor de woning in Maasniel ontstond daarna nog een geschil bij de schepenbank, waarbij Jacob als eiser optrad en de verhuurder, een zekere Hendrick Spooren, als gedaagde.¹⁷⁴

In de achttiende eeuw is er slechts één bericht over een Jood die korte tijd in Roermond geleefd zou hebben. Jansen vermeldt dat in 1747 de legerleverancier Jude Carrande, afkomstig uit Praag, in de stad onthaald zou zijn en daar enige tijd gewoond zou hebben.¹⁷⁵ Deze zou zich korte tijd daarvoor hebben laten dopen en daarbij de namen Johannes Commodo hebben aangenomen. Zijn verblijf was maar kort, want in 1748 vertrok hij weer. Verdere aanwezigheid in de regio, voor zover bekend, beperkt zich tot de hiervoor al genoemde aanwezigheid van het gezin van Abraham Elias in Thorn.

Als gevolg van de grote armoede in de regio was er wel vaak sprake van betrokkenheid van Joden bij criminaliteit. Bij gepleegde misdrijven ging de verdenking vaak en niet altijd ten onrechte uit naar Joden, ook al woonden ze niet in de buurt. Een voorbeeld is de inbraak in de Kapel in ’t Zand in Roermond, een bedevaartplaats, in de nacht van 11 april 1739. Offerstokken en vier zilveren kelken waren er gestolen. Nog dezelfde dag gingen er brieven uit

¹⁷¹ Idem, ‘Overheid en Joden’, 22.

¹⁷² GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 580.

¹⁷³ In 1556 wist de uit Roermond uitgewezen Moyses van den Bruel zich voor langere tijd succesvol in het onder Dalenbroek vallende Maasniel te vestigen. Zie: I.1.12 en I.1.13.

¹⁷⁴ GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 580, uitspraak d.d. 2 juli 1716.

¹⁷⁵ Jansen, ‘Een synagoge in de Hamstraat’, 97. Als bron vermeldt hij slechts ‘documentatie individuele Joden, ad Jude Carrande’.

naar de justitiële autoriteiten in Sittard, Susteren en Heinsberg, plaatsen op een afstand van twintig kilometer of meer van Roermond. Het verzoek werd gedaan om bij de in die plaatsen woonachtige Joden huiszoekingen te houden. Die leverden echter niets op. De daders heeft men uiteindelijk elders gevonden. Daarbij bleek het kerkzilver door een Jood in Gulik geheeld te zijn. Het was bekend dat er Joden waren die kerkzilver heelden. Zilversmeden waren daartoe niet altijd bereid, vonden het te gewaagd en hadden er vaak morele bezwaren tegen.¹⁷⁶

Soms getuigde ook het beleid van de centrale regering in Brussel van een zekere vooringenomenheid jegens Joden. Toen in het jaar 1770 in Polen de pest uitbrak, werd bij ordonnantie van 27 oktober van dat jaar, uitgevaardigd op advies van de *Conseil privé* – de Geheime Raad, het juridisch-politiek bestuursorgaan van de regering in Brussel –, aan Joodse marskramers en aan Poolse berengaleiders de toegang tot de Oostenrijkse Nederlanden ontzegd. Kort voordien had het Soeverein Hof van Gelre in Roermond als hoogste bestuurlijke en rechtsprekende instantie van de provincie Oostenrijks Gelderland dit verbod ook al uit laten gaan, zulks op straffe van geseling en verbanning bij overtreding.¹⁷⁷

Zelfs in een stad als Sittard, toebehorend aan het hertogdom Gulik-Berg, was de tolerantie ten opzichte van Joden niet vanzelfsprekend. In 1793 ontstonden ruzies tussen het stadsbestuur en de plaatselijke Joodse gemeenschap over de toegang tot de begraafplaats. Terwijl die onenigheid nog voor de rechter moest worden uitgevochten, hadden onverlaten in de nacht van 28 op 29 juni een grote als Jood geklede pop in de omlijsting van de toegangsdeur gehangen. Omdat het sabbat was en tegelijkertijd de katholieke feestdag van Petrus en Paulus werd gevierd, was de pop tot in de namiddag blijven hangen. Deze vernedering voor de Sittardse Joden werd nog verergerd, toen kinderen die pop door de stad gingen slepen. De pop werd later tijdens een rechtszitting als volgt omschreven: ‘Das positur wäre wie ein Jud gekleidet gewesen, hatte einem

¹⁷⁶ Historisch onderzoeker P. Geuskens stelde mij een tweetal nog te publiceren resultaten ter hand van zijn studie naar criminaliteit in de achttiende eeuw in Midden-Limburg, het Peelgebied en Oost-Brabant: ‘Een achttiende-eeuwse roversbende opgerold’ en ‘Banditismebestrijding rondom de Peel in het midden van de achttiende eeuw’, met in het eerste artikel het voorval van deze diefstal en heling. Zie voor de feiten: GAR, nr. 1002, Archief Hoofdgerecht Roermond, inv.nr. 248 en BHIC, nr. 7618, Archief Schepenbank Land van Ravenstein, 1538-1810, inv.nr. 10. De beide studies tonen een beeld van grote armoede, ook onder Joden. Deze structurele armoede leidde onvermijdelijk ook tot ernstige vormen van criminaliteit.

¹⁷⁷ Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794, II, Staats-bezet en Oostenrijks Gelre 1702-1716*, 345 en 346. De Staten-Generaal van de Republiek handelden op gelijke wijze. Tijdens de Staatse bezetting ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog bepaalden de Staten-Generaal op 10 oktober 1711 bij plakkaat dat ter voorkoming van besmettelijke ziekten schepen uit Duitse gebieden met lading en al verbrand moesten worden, terwijl de bemanning en passagiers ter dood moesten worden gebracht. De maatregel was gebaseerd op het vermoeden dat Joodse kooplieden in vonden hun handelswaren en mogelijke ziekteverwekkers naar de Republiek zouden brengen. Zie ook: Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, 120.

huth, einen langen barth, ein stuck bett band umbs leib, ein paar graue bein kleider und weisse leine strümpf angehabt.’¹⁷⁸

Deze omschrijving van de kleding van Asjkenazische Joden in het Rijnland in de achttiende eeuw wordt in een aan dit onderwerp gewijde publicatie als volgt beschreven: ‘De mannen droegen een grote platte hoed en een baard. Dit laatste als ze getrouwd waren en in tegenstelling tot bijna alle christenen’.¹⁷⁹

Aan de hand van de volgende casussen valt te constateren hoe moeilijk het ook voor de bevolking in Roermond en Midden-Limburg is geweest om los te komen van de traditionele discriminerende opvattingen, maar ook hoe moeilijk het voor Joden was om uit hun achtergestelde maatschappelijke positie te geraken.

I.2.4 Andere voorbeelden van confrontaties

Marcus Valck en Samuel Wolf worden in 1753 in Asselt gearresteerd¹⁸⁰

De eerste casus betreft de arrestatie op 2 juli 1753 van twee Joodse jongens in Asselt. Dat waren Marcus Valck, veertien of vijftien jaar oud en geboren in Königstein, een plaats op vier uren reisafstand van Frankfurt en Samuel Wolf, geboren in ‘Vrijdtdland’, gelegen in Brandenburg, en negentien jaren oud. Volgens hun zeggen waren zij afkomstig uit Kaldenkerken. Wolf zei bij zijn verhoor dat hij daar in het huis van de Jood Liefman had geslapen. Beiden hadden hun pas verloren, Valck ergens in Holland en Wolf in Rotterdam. De een wilde naar Frankfurt om daar door Joden geholpen te worden en de ander wilde terug naar huis. Zij liepen langs de Maas en, omdat ze geen geld hadden, waren ze van plan te gaan bedelen. Maar bedelen was verboden in Oostenrijks Gelderland. Het Hof van Gelre had daar een plakkaat en een ordonnantie aan gewijd, respectievelijk van 12 januari 1734 en van 14 juli 1740.¹⁸¹ In die ordonnantie was voor vergrijpen als bedelarij, zwerven en lediggang bepaald dat uitheemse overtreders op straffe van geseling het land binnen vijftien dagen moeten verlaten. Dat waren, afgezien van de bestraffing, niet helemaal onbegrijpelijke verboden. Als gevolg van oorlogen en ander onheil was er veel armoede. Regelmatig had men te maken met zwervers en bedelaars voor wie de overstap naar criminaliteit gering was.¹⁸²

¹⁷⁸ Schulpen, ‘Reuring in Sittard anno 1793’, 124. Bedoeld zal zijn een gebedskleed (tallith of tallith katan) dat om het bovenlijf wordt gedragen. De woorden ‘ums leib’ zijn zo vaag dat ook een gebedsriem, die op de arm en het voorhoofd wordt aangebracht, bedoeld kan zijn.

¹⁷⁹ Ibidem; Lowenstein, *Jüdisches Leben – Jüdischer Brauch. Internationale jüdische Volkstraditionen*, 160-167 en 175-176.

¹⁸⁰ RHCL, 01.010 Archief Schepenbank Swalmen en Asselt, inv.nr. 35.

¹⁸¹ Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, deel II, 192 en 222.

¹⁸² In de nog te publiceren en hiervoor al genoemde artikelen van P. Geuskens ‘Een achttiende-eeuwse roversbende opgerold’ en ‘Banditismebestrijding rondom de Peel in het midden van de achttiende eeuw’ wordt

Tegen de beide Joden werd door de schepenbank Swalmen-Asselt levenslange verbanning uit de heerlijkheid uitgesproken. Het motief voor die vordering was dat zij geen beroep of ‘hanteeringe’ (beroepsbezigheid) hadden. Bovendien was het volgens de schout zo: ‘Dat het alomme notoir is dat langhs den Maesrandt sigh ophoudt eene groote menigte van vagebonden, gauwdieven en knevelaeren’. Uit de stukken blijkt dat Marcus in het geheel niet kon schrijven, terwijl Samuel in het Hebreeuws een handtekening produceerde.

Deze laatste gegevens passen geheel in het beeld dat Joden eeuwenlang van regulier onderwijs en van deelname aan het economisch leven werden uitgesloten, zodat hun vaak niets anders resteerde dan te bedelen of, als dat niets zou opleveren, via diefstal of roof in hun onderhoud te voorzien. Het was een moeilijk te doorbreken vicieuze cirkel. Beide jongens zeiden naar huis te willen gaan, dus de verbanning zou als straf voor hen niet zwaar zijn. Maar ze hadden geen geld. Dat hadden ze dus willen verdienen door langs de Maas te lopen en daar te bedelen. Het vermoeden van de schout dat zij erop uit waren om op een minder fraaie wijze aan middelen van bestaan te komen, kan helaas niet uitgesloten worden.

De stad Roermond bericht in 1756 dat er geen Joden binnen haar muren wonen

Een tweede voorbeeld dateert uit de jaren 1752-1756. Het Brusselse stadsbestuur had in 1752 verzocht om maatregelen tegen ‘L’entrée à ceux de la nation juive’. De kwestie was daarna lang blijven liggen bij de Conseil privé. Pas op 26 juni 1756 adviseerde de raad een onderzoek naar de aanwezigheid van Joden in het land te doen. Dat gebeurde in dezelfde periode waarin er door vertegenwoordigers van de Zeven Provinciën werd geprotesteerd tegen de behandeling van uit de Republiek afkomstige Joden in de Oostenrijkse Nederlanden. Met goedkeuring van de gouverneur-generaal Karel Alexander, hertog van Lotharingen en Bar, werd er kort nadien in de Oostenrijkse Nederlanden een telling gehouden van de in het land aanwezige Joden. De stad Roermond antwoordde geen Joodse inwoners te hebben. De gehele als burgers toegelaten Joodse bevolking in de Oostenrijkse Nederlanden omvatte in dat jaar slechts 26 mannen, 18 vrouwen en 32 kinderen, samen 76 personen.¹⁸³

Na ontvangst van deze gegevens over de aanwezigheid van Joden volgde op 20 november 1756 een decreet van de gouverneur-generaal, waarbij hij

uitgebreid verslag gedaan van de criminaliteit in de achttiende eeuw in de regio Midden-Limburg en van de betrokkenheid van Joden daarbij,

¹⁸³ Vercruyse ‘Essai sur la condition des Juifs dans les Pays-Bas autrichiens’, 345, noemt 26 mannen, 28 vrouwen en 32 kinderen. Het aantal vrouwen was echter 18, zie: Ginsburger, ‘Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, nr. 90, 113-145; ibidem, nr. 91, 35-70 en 175-204.

vestiging van Joden toestond, mits zij jaarlijks per gezin 300 gulden aan de koninklijke domeinen zouden betalen.¹⁸⁴ Dat betekent naar hedendaagse normen een jaarlijkse belasting van ruim 3.000 euro, zonder dat Joden vrijgesteld werden van andere reguliere belastingen.¹⁸⁵ Het decreet muntte bovendien niet uit door tolerantie. Zou deze extra belasting niet voorafgaand aan het verblijf of aan een nieuw jaar betaald zijn, dan stond daar een straf op van eeuwigdurende verbanning. Hooguit was daarna een tijdelijk verblijf van tweemaal 24 uur toegestaan.

De verordening van 20 november 1756 werd enkele maanden later gevolgd door een besluit van 17 februari 1757 dat opnieuw scherpere voorwaarden stelde aan het verblijf van Joden. Die nieuwe eisen leidden tot protesten van uit de Noordelijke Nederlanden afkomstige Joden. Zij beklagden zich bij Willem van Haaren, ambassadeur van de Verenigde Provinciën en vriend en correspondent van Verlichtingsexponenten bij uitstek, Voltaire en Paul Henri Thiry baron d'Holbach. Het protest van Van Haaren bij de regering in Brussel had de 'voorlopige' intrekking van deze laatste verordening tot gevolg.¹⁸⁶ Tot een definitieve intrekking is het daarna nooit meer gekomen.

Het op strikte en lucratieve vereisten gebaseerde, maar toch voorwaarden scheppende decreet van 20 november 1756 was in Roermond overigens niet in goede aarde gevallen. De stad bevestigde na de ontvangst ervan – in navolging van Leuven – aan de gouverneur-generaal dat Joden moesten worden beschouwd als gevaarlijke elementen. De Roermondse magistraat verzocht zelfs de maatregel in te trekken, omdat deze er niet toe zou leiden armlastige Joden van de stad verwijderd te houden.¹⁸⁷ In zijn brief van 10 oktober 1757, gericht aan de landvoogd, schreef de Roermondse magistraat:

‘C'est pourquoi que nous prions très humblement votre excellence de vouloir bien nous dispenser de faire émaner une ordonnance de police que dessus et de vouloir bien nous permettre de nous tenir exactement aux défenses et aux coutumes de cette province qui sont observés rigoureusement et exactement et qui ne tolèrent aucuns juifs pour y résider

¹⁸⁴ GAR, Oud archief, inv.nr. 268. Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 345, maakt gewag van een jaarlijkse belasting van 3000 gulden. Dit is onjuist en stemt niet overeen met de versie van het decreet die bij GAR berust. Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 23, geeft aan dat het decreet overal in de Oostenrijkse Nederlanden hetzelfde bedrag van 300 gulden als jaarlijkse belasting voorschreef. In 'Jacques-Nicolas de Cock, Registre aux Avis 31 januari 1757-30 december 1758', 41-42, noemt Vercruysse de jaarlijkse belasting 'buitensporig'. In zijn oudere artikel, 'De la condition des Juifs dans les Pays Bas autrichiens au 18e siècle. Le mémoire du conseiller De Cock, 1758', 329, gaat hij echter uit van een belasting van 300 gulden.

¹⁸⁵ <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>, geraadpleegd op 02-06-2019.

¹⁸⁶ Vercruysse, 'Jacques-Nicolas De Cock', 41-42.

¹⁸⁷ Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 346.

lesquels nous continuerons aussi de ne laisser séjourner ici au-delà de deux fois vingt-quatre heures'.¹⁸⁸

Behalve in Roermond, Leuven en Luxemburg, waar Joden in het geheel niet werden toegelaten, werd de maatregel van de landvoogd overal daadwerkelijk toegepast. Het gevolg ervan was wel dat Joden op veel plaatsen waar ze kwamen, gewelddadig benaderd werden en gedwongen werden hun handelsactiviteit op een laag pitje te zetten.¹⁸⁹

Dertig jaar later, rond het jaar 1786, was er hooguit een honderdtal geregistreerde, dus welgestelde, Joden. De totale bevolking in de Zuidelijke Nederlanden bestond in 1784 uit 2.200.000 inwoners, zodat het aantal als burgers toegelaten Joden slechts een fractie daarvan vormde. Het genoemde decreet heeft dus weinig opgeleverd. Toch kan het gezien worden als een eerste stap naar beëindiging van de eeuwenoude en veelal uit de late middeleeuwen stammende verbodsbepalingen. Het was toch in dat opzicht bijna het begin van een revolutie.¹⁹⁰

Het toelaten van Joden leidde in Brussel tot heftige discussies. In een advies van Jacques Nicolas de Cock, lid van de Geheime Raad, van 17 mei 1758 was deze tot de conclusie gekomen dat noch het Verdrag van Münster van 1648 noch het Barrièretraktaat van 1715 een verplichting bevatte Joodse inwoners vanuit de Zeven Provinciën toe te laten. Zijn advies beperkte zich tot het toelaten van rijke en het weren van arme Joden.¹⁹¹

Joseph Abraham en zijn Joodse metgezel worden op 29 augustus 1770 in Ool als vee behandeld¹⁹²

Eeuwenlang is de veerpont over de Maas bij Ool een belangrijke verbinding geweest voor de stad Roermond met het westen en het zuiden. Het grote belang van deze verbinding heeft er dan ook toe geleid dat van overheidswege reglementen werden opgesteld ter regeling van de gang van zaken en vastlegging van de tarieven. Het provinciebestuur, het Hof van Gelre, had op 20 juli 1729 een tarievenlijst en een reglement gepubliceerd, aangeduid als 'ordonnantie', met regels voor het gebruik van het veer en het tarief van het

¹⁸⁸ Ginsburger, 'Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle', nr. 91, 184 Vertaling citaat: 'Het is daarom dat wij uwe excellentie zeer nederig vragen ons te willen toestaan geen gevolg te geven aan het genoemd decreet en ons eveneens toe te staan ons strikt te houden aan de hier geldende wettelijke verboden en gewoonten van deze provincie, die altijd streng en exact zijn nageleefd en die niet toestaan dat enige Jood hier verblijft, waarbij wij zullen voortgaan Joden niet toe te staan langer dan tweemaal 24 uur hier te verblijven'.

¹⁸⁹ Jansen, 'Overheid en Joden', 26.

¹⁹⁰ Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 346.

¹⁹¹ Vercruysse, 'De la condition des Juifs', 340, citeert dit advies volledig.

¹⁹² GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 256.

‘veerloon’.¹⁹³ Het reglement was ten behoeve van passanten op een zijwand of een muur in de nabijheid van het veer aangebracht. De bedieners van het veer, de geërfden, de grondeigenaren in de dorpen Herten, Merum en Ool, waren op straffe van een boete van een goudgulden verplicht ervoor te zorgen dat het reglement zichtbaar was.

Ruim veertig jaar later, op 29 augustus 1770, vroegen twee reizigers om overgezet te worden. Het waren de Joden Joseph Abraham en zijn metgezel (in de processtukken, die onvolledig zijn, wordt diens naam niet genoemd). De dienstdoende veerman was Laurentius Pijls. Tot grote woede van de beiden mochten zij niet het tarief voor mensen betalen. De tol die de veerman aan hen vroeg, een bedrag van tien Roermondse oorden, was het bedrag dat berekend moest worden voor het overbrengen van vee. Dat tarief was aanzienlijk meer dan het bedrag dat aan mensen moest worden berekend, namelijk acht duiten. De beide Joden achtten zich beledigd en dienden een klacht in. Omdat Ool onder de jurisdictie van de heerlijkheid Dalenbroek viel, kwam de klacht terecht bij de scholtis (schout) van die heerlijkheid.¹⁹⁴ Daags daarna verklaarde Pijls bij een verhoor door schepen Gitmans dat hij altijd gehoord had dat een Jood hetzelfde bedrag zou moeten betalen als er voor een beest betaald moest worden.

De schout was van een dergelijke eigengereidheid niet gediend en startte direct strafvervolgning tegen de beide exploitanten van het veer, Hendrick Verboek en Adam Hemels, aangeduid als ‘veermeesters’. Bij de formulering van zijn strafklacht constateerde hij dat de rivier de Maas op 29 augustus een normale waterstand binnen haar bedding had en dat er ook daarom geen reden was geweest om af te wijken van de vastgestelde tarieven. De ordonnantie uit 1729 noemde hij ‘notoir’, waaronder verstaan mag worden ‘algemeen bekend’. Ook was er geen enkele andere reden om de vaste tarieven niet te hanteren. De schout vorderde dat de beide exploitanten veroordeeld zouden worden tot een boete (amende) van twaalf Brabantse guldens. Ter zitting van 13 oktober 1770 van de schepenbank Herten, Ool en Merum werd de boete vastgesteld.

Het is niet bekend of de Joden het te veel betaalde veergeld terug hebben gekregen, hoewel dat waarschijnlijk lijkt. De tol die de veerman aan hen vroeg, het genoemde bedrag van tien oorden, was inderdaad het bedrag dat berekend moest worden voor het overbrengen van vee, een veelvoud van het tarief voor mensen. Ter verduidelijking moge dienen dat een stuiver de waarde van vier oorden had. Een oord was twee duiten waard. Tien oorden vertegenwoordigden dus de waarde van twintig duiten ofwel twee en een halve stuiver. De veerman

¹⁹³ Zie voor de bewuste ordonnantie: Geuskens, ‘Een ordonnantie’, 74. RHCL, Archief nr. 14.D048A Klooster der Jezuiten te Roermond, niet geïnventariseerd.

¹⁹⁴ Voor de geschiedenis van de heerlijkheid Dalenbroek: zie de inleiding bij de inventaris gepubliceerd in het archievenoverzicht op de website van GAR.

had slechts één stuiver mogen vragen.¹⁹⁵ Dat de veerman de beide reizigers als Joden herkend had, kan betekenen dat zij de voor Joden gebruikelijke kleding droegen. Waarschijnlijk spraken zij ook Jiddisch.

Jacob Block en Joseph Jacob worden in 1773 in strijd met de wet in Maasniel langdurig gevangen gehouden¹⁹⁶

Jacob Block en Joseph Jacob waren afkomstig uit Tongelre, destijds een dorp gelegen ten oosten van Eindhoven, in die tijd Staats-Brabants gebied, dus een Generaliteitsland.¹⁹⁷ Joseph Jacob, zo bleek later, was geboren in Meijt bij Koblenz. Zij beiden verdienden de kost met de verkoop van loten in de Brabantse Generaliteits Loterije. In tal van dorpen in Brabant, Staats en Pruisisch Gelre en Gulik hadden zij al loten verkocht. Het ging echter mis toen zij in Oostenrijks Gelderland waren. Keizerin Maria Theresia had bij haar ordonnantie van 25 juni 1763 het houden van ‘niet geoctrooieerde loterijen’ op straffe van een boete van duizend gulden verboden en daarbij bepaald dat reeds ingelegde gelden geconfisqueerd moeten worden.¹⁹⁸

Komende uit het land van Gulik werden de beide Joden tijdens hun terugtocht naar huis op 8 februari 1773 in Maasniel gearresteerd, aanvankelijk omdat zij geen geldige passen bij zich hadden. Dat legitimatiegebrek werd binnen enkele dagen met hulp van de regent van Tongelre verholpen. Die bevestigde dat beiden inderdaad met hun gezinnen in die plaats woonden en van goed gedrag waren. In de avond van 11 februari werd dat positieve bericht bij de schout van Dalenbroek bezorgd. Maar voor die schout, J.J. de Maes, was dat niet voldoende om hen los te laten. Hij nam hen al hun bezittingen en geld af en vond daarbij aantekeningen over hun verkopen van loten (loterijbriefjes) samen met een aantal nog niet verkochte loten. Zij hadden in strijd met de wet loten verkocht in Meijel en Swalmen – deze beide dorpen behoorden tot de Oostenrijkse provincie Gelderland – en daarmee het genoemd verbod overtreden.

De schout verdacht hen ook van landloperij en vond het suspect dat zij een hoeveelheid doek bij zich hadden. Bij zijn verhoor op 12 februari verklaarde Joseph Jacob dat hij loten had verkocht voor Isac Benedictus en later voor Lazarus Benedictus, collecteurs van de Generaliteits Loterije. Het bewuste doek had hij van zijn schoonvader Abraham Joseph in Gustdorf gekregen. Jacob

¹⁹⁵ Voor gegevens over muntcirculatie zie: Welten, *Met klinkende munt betaald, Muntcirculatie in de beide Limburgen 1770-1839*.

¹⁹⁶ GAR, nr. 1003 Archief Dalenbroek, inv.nr. 594.

¹⁹⁷ Generaliteitslanden stonden in de tijd van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden onder direct bestuur van de Staten-Generaal in Den Haag en hadden geen stem in het landsbestuur. In economisch opzicht werden ze als wingewesten uitgebuit.

¹⁹⁸ Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, deel II, 324.

Block verklaarde dat hij in ‘vellen’ (huiden) handelde en ook loten verkocht. Dat laatste hadden zij onder andere ook gedaan in herberg De Swaan in Meijel.

Waren de Joden aanvankelijk na hun aanhouding ondergebracht in de herberg van Jan Smeets in Maasniel, nu werden zij zonder machtiging van het bevoegde gerecht na een verhoor in het ‘raedthuijse’ opgesloten in de plaatselijke gevangenis, een gebouw dat de bijnaam ‘Schoolken’ had. Het enige comfort dat zij daar hadden, was wat stro om op te liggen. Zij kregen er hooguit wat brood te eten. Water kregen ze niet. Hun raadsman J.M. Schreurs schreef althans, misschien met enige overdrijving:

‘Sonder hun van het geene hun nootsaeckelijck selfs te doen versien, niets besorgende dan simpel strooi, en niets laetende presenteren dan broot, selfs sonder waeter: conditie seeckerlijck geensints betaemelijck voor eerlijcke lieden’.

Het woord ‘gevangenis’ zal ook wel een groot woord zijn, want in een klaagschrift van hun raadsman werd erop gewezen dat het:

‘(...) een slecht tractement is, de vochtigheijt ende de koude [het was midden in de winter, HvdB] gevoegt bij de stinckende gevanckenisse daer bij coomende den afschrick ende het gevoelen die een eerlijck hert van dusdaenige gevanckenisse tegen alle recht ende billigheijt hun operlaght [bedoeld zal zijn: opgelegd, HvdB] heeft, de oorsaecken, ten minsten de aldermeesten, van hunne sieckte zijn’.

Even daarvoor stelde hij in zijn verweerschrift:

‘Het is voorders tegen alle rechten, der natuyre schreeuwt er over, dat onnoosele [onschuldige, HvdB] en eerlijcke lieden selfs in hunne kranckheijdt so onmenschelijck tegen alle recht worden gedetineerd’.

Niet alleen het feit dat zijn cliënten ziek waren geworden in deze barre omstandigheden, was een argument voor de raadsman. Hij schreef ook: ‘Sijn dan Joden niet so wel menschen als de christenen, uijt het selve stof door den selven God tot het selve eijnde geschaepen?’. Deze stelling van Schreurs is mogelijk een vrije variant op de uitspraak van Voltaire uit 1763: ‘Oui, sans doute: ne sommes-nous pas tous enfants du même père, et créatures du même Dieu?’¹⁹⁹ Hij vroeg daarom aan de schout zijn aanklacht te ontfeggen, de beide

¹⁹⁹ De jurist/notaris Schreurs kende in 1773 vermoedelijk Voltaires *Traité sur la Tolérance* uit 1763 met diens hier geciteerde uitspraak over universele tolerantie.

Joden terstond in vrijheid te stellen en aan hen alle schaden te vergoeden ‘door deze schimpachtige detentie geleden’.

De raadsman voerde ook aan dat de in de wetgeving – het *Gelderse Land- en Stadsrecht* – gestelde termijn om de vervolging en gevangenhouding bij de rechter aanhangig te maken – een termijn van drie dagen na de arrestatie – in aanzienlijke mate was overschreden, zodat ieder recht om hen vast te houden was vervallen.²⁰⁰ Hij vroeg zich af waarom (niet-Joodse HvdB) dieven, moordenaars of brandstichters wel vrijgelaten moesten worden als er sprake was van overschrijding van de wettelijke termijn, maar waarom deze bepaling voor zijn Joodse cliënten niet zou gelden. De schout volhardde echter bij zijn standpunt en zei in een van zijn processtukken: ‘Dat besonderlijk de Joden overlandt gaende [Joden die zwerven, HvdB] suspect zijn’. Hij vond dat zij grovelijke strafbare bedriegerijen hadden gepleegd met de verkoop hun loterijbriefjes en meende dat een boete van duizend gulden betaald moest worden. Als zij vrij wilden komen, moesten zij maar een borg voor de betaling stellen.

Het gerecht beval daarop een bijeenkomst op 19 februari 1773 in het raadhuis van Maasniel waarbij de schout, de beide Joden en hun raadsman aanwezig moesten zijn. Daar moesten ook de loterijbriefjes getoond worden. Inmiddels duurde de detentie al elf dagen. De beide lotenverkopers hadden ook haast om andere redenen, want zij moesten naar huis om hun verkopen te verantwoorden vóór de volgende trekking. Vermoedelijk is met de zitting een einde gekomen aan deze zaak. De uitspraak van de schepenbank ontbreekt en er zijn geen verdere processtukken bekend.

De Tolerantie-edicten van Jozef II uit 1781 en 1782

In de letterlijke zin van het woord zijn de door Jozef II uitgevaardigde Tolerantie-edicten geen confrontaties met Joden geweest, zoals ze in dit hoofdstuk aan bod komen. Wel impliceerden ze voor zijn onderdanen in de Zuidelijke Nederlanden een confrontatie met de werkelijkheid van het bestaan van andere dan katholieke burgers. Die anderen konden voortaan (voorshands nog slechts deels) aanspraak maken op gelijke rechten. Keizer Jozef II heeft op 13 oktober 1781 voor het eerst bepaald dat er godsdienstvrijheid diende te zijn voor niet-katholieken. Hij doelde daarbij met name op protestanten en de leden van de Byzantijnse kerk en proclameerde zijn besluiten aanvankelijk alleen voor de landsdelen Bohemen en Silezië. Hij sloot daarbij de toepassing op de daar woonachtige Joden niet uit. Zijn voor de Joden in Wenen en Neder-Oostenrijk belangrijkste ‘*Toleranzpatent*’ dateert van 2 januari 1782.

²⁰⁰ Berkvens et al., *Het Gelderse Land- en Stadsrecht*, nr. 289, artikelen 1 en 5, alsmede nr. 385, artikel 4.

Tal van discriminerende bepalingen werden daarbij afgeschaft zoals het tribuut, de financiële vergoeding om in het rijk van de keizer te mogen verblijven, het dragen van de verplichte Joodse kleding met een specifiek kenteken en het hebben van baarden. Het uitgaansverbod voor zon- en feestdagen werd opgeheven. Bezoek aan openbare gelegenheden zoals cafés werd toegestaan. Joden kregen ook de vrijheid om hun woning te kiezen en mochten voortaan christenen als personeel in dienst nemen. Het volgen van opleidingen aan universiteiten en academies werd toegestaan. Ook mochten zij vrij een beroep kiezen of bedrijf stichten. De verleende vrijheden waren niet onbeperkt. In de woorden van Ulrich Lehner: ‘The Reforms, however, did not accept Jewish culture and intended an assimilation of Jewry in the image of Joseph II’s enlightened ideals.’²⁰¹

De verlening van verdergaande vrijheden en rechten voor Joden stuitte echter op bezwaren van de rest van de bevolking die in overwegende mate vijandig tegenover Joden bleef. Zo mochten zij nog altijd geen openbare synagoge oprichten, kregen zij geen volwaardig recht als burgers en mochten zij geen huizen of andere onroerende zaken verwerven. Een volledig burgerschap zat er voor hen dus niet in.²⁰² Voor de Zuidelijke Nederlanden volstond Jozef II na de afkondiging van de eerste versie van zijn edict met de toezending van een circulaire op 12 november 1781 aan de bisschoppen en de justitieraden. Voorshands had het edict daar vooral symbolische betekenis gelet op het geringe aantal protestanten en (officieel toegelaten) Joden.²⁰³ Het doel van Jozef II bij de afkondiging van deze edicten was belangrijke bevolkingsgroepen te integreren in de landseconomie. De Weense hoogleraar economie, Joseph von Sonnenfels, zoon van tot het katholicisme bekeerde Joden, heeft daarbij grote invloed op Jozef II uitgeoefend en hem bijgebracht dat iedere godsdienst die God als hoogste wetgever en opperste rechter erkende, voor de wet erkend en getolereerd zou moeten worden.²⁰⁴

Voor de verschillende landstreken van zijn rijk legde Jozef II bij separate decreten vast dat de godsdienstvrijheid ook voor Joden zou gelden. Alleen voor de Oostenrijkse Nederlanden deed hij dat niet. De reden daarvoor is onduidelijk; waren deze onder hem ressorterende gebieden te onbeduidend, woonden er te weinig Joden of werden ze gewoon vergeten? Zelfs kan de mogelijkheid niet uitgesloten worden dat er vrees bestond voor een toestroom uit omliggende gebieden met een meer tolerante houding ten opzichte van Joden. De gouverneurs-generaal in Brussel, op dat moment een zuster van Jozef II, Maria Christina van Oostenrijk, en haar man

²⁰¹ Lehner, *The Catholic Enlightenment*, 55, noot 19.

²⁰² Strobl, ‘Von der Duldung’, 21.

²⁰³ Roegiers, ‘Kerk en Staat in de Oostenrijkse Nederlanden’, 370.

²⁰⁴ Lehner, *The Catholic Enlightenment*, 56.

Albert Casimir von Saksen-Teschen, noemden in hun missive over het Tolerantie-edict van 12 november 1781 aan de provinciebesturen uitdrukkelijk alleen de protestanten voor wie er godsdienstvrijheid zou zijn.

Desondanks werd het Edict in de Oostenrijkse Nederlanden gezien als een positieve uitspraak over godsdienstvrijheid, ook voor Joden. Direct na de afkondiging ervan nam het aantal aanvragen van Joden om toegelaten te worden in de steden fors toe.²⁰⁵ Dat de Roermondse magistraat de inhoud van dat Edict gekend moet hebben, blijkt uit het stadsarchief. Op 12 november 1781 werd de eerste versie van het Edict afgekondigd in de Oostenrijkse Nederlanden. De uitgebreide missive van de landvoogden over deze nieuwe godsdienstvrijheid is negen dagen later in het Roermondse stadhuis ontvangen.²⁰⁶ Hierna zal blijken, onder andere in het geval van het verzoek van Henri Levi Lippman uit 1782, dat de stad Roermond en ook het bestuur van Oostenrijks Gelderland het Edict niet op zo'n ruime wijze geïnterpreteerd hebben dat hieruit voor Joden godsdienstvrijheid zou voortvloeien.

Niet uit het oog mag worden verloren dat Jozef II, zoals hiervoor aangegeven, voor ogen had de inwoners van zijn Rijk, dus ook de Joden, aan de landseconomie te laten bijdragen, zodat zij van nut zouden zijn. Zijn opvatting daarover is te duiden als 'kameralistiek', de leer van de staathuishoudkunde die inhoudt dat alle burgers mee moeten werken ten behoeve van het gemeenschappelijk heil. Dat was vooral een beweging tot maatschappijhervorming in de achttiende eeuw die populair was in Pruisen. Jozef II handelde bij de uitvaardiging van deze edicten dus niet expliciet vanuit het Verlichtingsideaal van de gelijkheid van mensen. Hetzelfde nutsargument hanteerde hij bij de opheffing van niet van nut geachte katholieke kloosters in zijn *Edict van den Keyser raekende de vernietinge van verscheyde onnoodige kloosters in de Nederlanden* van 17 maart 1783. Ondanks deze bijzonderheden kan worden gesteld dat Jozef II aan de Joden in zijn rijk de mogelijkheid tot maatschappelijke ontwikkeling heeft gegeven en daarmee het emancipatieproces in Europa bestuurlijk in gang heeft gezet.

Henri Levi Lippman wordt in februari 1782 in Roermond niet toegelaten als burger

De Joodse zakenman Henri Levi Lippman, afkomstig uit Veitshöchheim in de omgeving van Würzburg, had met zijn vennootschap een twintigtal jaren op Oost-Indië, het huidige Indonesië, gevaren. Nadat zijn schepen door de Fransen in beslag waren genomen, wilde hij in Roermond een bank van lening oprichten. Toen hij een verzoek in Brussel indiende om als burger tot de stad Roermond toegelaten te worden, raadpleegde de Geheime Raad bij brief van 1 februari

²⁰⁵ Vercruysse, 'Essai sur la condition des Juifs', 349.

²⁰⁶ GAR, Oud Archief, inv.nr. 292, nr. 8.

1782 de magistraat en ook het Hof van Gelre. Dat Hof adviseerde het verzoek van Lippman te verwerpen, want de oude wetten die vestiging van Joden niet toestonden, zouden nog steeds van kracht zijn.²⁰⁷ Het edict van Alva uit 1570 werd daarbij expliciet aangehaald en in afschrift samen met het negatieve advies naar Brussel gestuurd. Bovendien stelde men dat het hiervoor genoemde decreet van 20 november 1756 door de stad nooit ontvangen zou zijn en dus voor Roermond geen rechtskracht zou hebben.

Dit laatste was een aperte onwaarheid, want het stadsarchief van Roermond beschikt nu nog over de destijds in 1756 ontvangen brief met het decreet van gouverneur-generaal Karel Alexander. Naar aanleiding van de ontvangst van dat decreet had immers de magistraat in 1757 nog schriftelijk gereageerd. Maar Lippman had, zo meende het Hof, ook te weinig gegevens verstrekt over de handel die hij in Roermond wilde opzetten. Men vreesde dat schuldeisers van Lippman hem in Roermond zouden vervolgen. Bovendien legde het Hof de oudste versie van het Tolerantie-Edict van keizer Jozef II, dat impliciet godsdienstvrijheid toestond – zonder daarbij overigens de Joodse godsdienst te noemen –, beperkt uit. Lippman had overigens alleen al op grond van het decreet van 20 november 1756 van de gouverneur-generaal mogen verwachten dat hij als koopman zou worden toegelaten. Een van de personen die bevestigden dat Lippman een betrouwbaar zakenman was en dat er afdoende garanties waren voor zijn toekomst, was de Joodse handelaar J. Hertz Dahl uit Sittard. Maar de gevolmachtigd minister in Brussel, Georg Adam prins von Starhemberg, weigerde conform het advies van het Roermondse stadsbestuur bij zijn beschikking van 27 februari 1782 de gevraagde toestemming.²⁰⁸

Isaac Michel wordt in juli 1782 in Roermond niet toegelaten als burger

Rond 1 juli 1782 kwam er bij de magistraat van de stad Roermond een brief binnen van de Jood Isaac Michel.²⁰⁹ Hij was een nog jonge koopman en woonde in de heerlijkheid Hörstgen nabij Gelder, het huidige Geldern.²¹⁰ Zijn handel was ‘coopmanschappe doende in allerhande soorten van wahren zoals sitzen [beschilderde katoenen stoffen, HvdB] en catoenen en desgelijcx’.²¹¹ Hij stelde

²⁰⁷ ARAB, Archief Conseil privé, inv.nr. 708a. Brugmans en Frank, *Geschiedenis der Joden in Nederland*, 450.

²⁰⁸ Vercruyse, ‘Essai sur la condition des Juifs’, 350, die overigens Von Starhemberg ten onrechte ‘gouverneur-generaal’ noemt; Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 52-53; Ginsburger, ‘Les juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, 91, 39, gebruikt voor de zaak Lippman de woorden: ‘Il fut éconduit’, te vertalen als ‘hij werd afgepoeierd’.

²⁰⁹ GAR, Oud Archief, inv.nr. 293, nr. 5.

²¹⁰ Het nu in Duitsland gelegen dorp Hörstgen is een stadsdeel van de gemeente Kamp-Lintfort geworden. Het protestantse Hörstgen was sinds 1557 een enclave op de katholieke westoever van de Rijn. In dat jaar sloot de heerlijkheid Hörstgen-Frohnbruch zich aan bij de Reformatie. Door ‘Schutzjuden’ toe te laten, verzekerde de lokale landsheer zich van inkomsten. Aan het begin van de negentiende eeuw maakten Joden globaal 25% van de inwoners van het dorp uit.

²¹¹ Sitsen waren oorspronkelijk handbeschilderde katoenen stoffen uit India, maar daar zal een arme Jood niet mee in het gebied van het huidige Midden- en Noord-Limburg van deur tot deur hebben geleurd. In de tweede

over voldoende inzicht te beschikken in de moeilijkheden van het vak van koopman en naar behoren afdracht te doen, waarmee hij bedoeld zal hebben belastingen te zullen betalen. Omdat hij in een dorp woonde, was hij genoodzaakt om zich dan weer naar de ene en dan weer naar de andere stad te begeven om zijn waren te ‘verdebiteren’. Hij had daarom de intentie zich in een stad te vestigen. Zijn inmiddels overleden vader en later hijzelf hadden van jongs af aan Roermond voor hun handel gefrequentieerd en daar ook zaken gedaan. Daarom prefereerde hij Roermond boven andere steden om zijn etablissement te vestigen. Hij verzocht de magistraat nederig hem dat toe te staan. Die hield zich echter aan het verbod uit 1570 en weigerde zonder enige nadere motivering op 11 juli 1782 op het verzoek van Michel in te gaan. Nogmaals legde de magistraat het uit 1781/82 daterende Tolerantie-Edict beperkt uit en negeerde hij het decreet van 20 november 1756.

Josephus Salomon, zoon van de Joden Abraham en Hendel Salomon wordt in 1786 in Herten katholiek gedoopt

Volgens het register van dopen, huwelijken en begrafenis en van de parochie van de H. Michaël in Herten werd op zaterdag 22 juli 1786 een negentienjarige joodse jongen katholiek gedoopt met de doopnamen Josephus Maria Petrus Salomon.²¹² Hij was afkomstig uit Tervoort, een buurtschap nabij Breda waar zijn ouders Abraham en Hendel Salomon nog woonden. Het beroep van Abraham Salomon was koopman. Petrus Josephus Philippus Petit, landcommissaris van zijne Majesteit in Oostenrijks Gelderland en wonend in Merum, was peter bij deze doop en diens echtgenote Josepha Carolina Catharina Barbara d’Ôlivares meter.

Over de motieven van Josephus Salomon om zich katholiek te laten dopen is niets bekend. Hij zal zeker in de achttiende eeuw niet de enige jood geweest zijn in de omgeving van Roermond die katholiek is geworden. Natuurlijk kan zijn geloofsovergang voortgekomen zijn uit een diepe overtuiging. Binnen het kader van de vele pijnlijke confrontaties met Joden kan zijn motief ook anders geweest zijn. Wie in de achttiende eeuw toekomstmogelijkheden wilde hebben, kon beter afstand nemen van het joodse geloof.

helft van de achttiende eeuw werden katoenen stoffen in West-Europa een goedkoop massaproduct. Zij werden – naar Indiaas voorbeeld – van een kleurige opdruk voorzien, maar met westerse technologie, in katoendrukkerijen gemaakt. Met dank aan Joost Welten voor deze informatie.

²¹² GAR, nr. 4117, Archief Parochie H. Michael Herten, nr. 117, inv.nrs. 38A en 39.

De tolerantie van het Hof van Gelre te Roermond: geraffineerde hypocrisie?

In de Zuidelijke Nederlanden bleven de klachten toenemen over het groeiende aantal Joden zonder middelen van bestaan. Brusselse winkeliers hadden op 25 april 1788 opnieuw – nadat zij twee jaar daarvoor ook al geklaagd hadden – een klacht bij de landsoverheid ingediend. Zij noemden de situatie die door de aanwezigheid van Joden was ontstaan, ‘un désastre’. De klacht vloeide voort uit concurrentiemotieven en uit de toegenomen criminaliteit.²¹³ De regering in Brussel beval daarom op 22 mei een enquête te houden in het land om te vernemen welke de meest geschikte oplossingen zouden moeten zijn, gelet op de zeer aanzienlijke toename van het aantal Joden zonder bekende bronnen van bestaan.

De reacties uit de provincies waren negatief. Men dacht aan ‘cauties’ (zekerheden) die Joden zouden moeten stellen, of aan verdrijving van het grondgebied. Het provinciebestuur van Namen dacht zelfs aan het verplicht dragen van een speciale ‘Jodenhoed’ of van een ‘rouelle’, een ronde lap van gekleurde stof (een soort Jodenster) als kentekens om hen te weren.

Van alle Zuid-Nederlandse provinciebesturen was het Roermondse Hof van Gelre in zijn brief van 3 juli 1788 het meest genuanceerd.²¹⁴ De brief, namens kanselier en raden ondertekend door ridder (‘chevalier’) François Bernard van der Renne, griffier van het hof, is alleen al opmerkelijk, omdat deze vele pagina’s beslaat en uitvoerige uiteenzettingen bevat.²¹⁵ Het zijn betogen die volgens een commentaar uit 1931 van rabbijn en historicus Ernest Ginsburger ontleend zouden kunnen zijn aan toenmalige bekende Franse voorstanders van de emancipatie van Joden zoals Mirabeau en abbé Henri Grégoire.²¹⁶

In deze lange brief voert het Hof aan dat beginselen van medemenselijkheid ertoe zouden moeten leiden Joden toe te laten. Het schrijft: ‘La voix de l’humanité semble parler en faveur de cette admission’, zij het dat het hof zich daarbij niet ontzag tegelijkertijd standaard vooroordelen tegen Joden uit te spreken. Volgens het Hof kon op basis van de in zijn advies genoemde beginselen en principes een edict (of ordonnantie) worden geformuleerd, uitgaande van medemenselijkheid ten gunste van Joden. Maar dat

²¹³ Ginsburger, ‘Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, 91, 177.

²¹⁴ Vercruyse, ‘Essai sur la condition des Juifs’, 355. Een afschrift van de brief van 3 juli 1788 bevindt zich in: RHCL, Archief Hof van Gelre te Roermond, inv.nr. 42. Deze versie is niet eenvoudig leesbaar ten gevolge van enerzijds de doorhalingen en toevoegingen en anderzijds de wijze van inbinden. Het bleek niet mogelijk hiervan een kopie van het origineel op te vragen bij ARAB (Regeringsarchief Oostenrijkse Nederlanden, Conseil privé, nr. 583). De tekst is echter opgenomen in: Ginsburger, ‘Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, 91, 179-185.

²¹⁵ Zie voor Van der Renne: Nissen, *Roermond. Biografie*, 261.

²¹⁶ Honoré Gabriel de Riqueti, graaf van Mirabeau (1749-1791), en abbé Henri Grégoire (1750-1831) behoorden tot de pleitbezorgers van gelijkberechtiging van Joden. Grégoire is overigens ook een groot voorvechter geweest van de afschaffing van iedere vorm van slavernij. Toch moet de kanttekening gemaakt worden dat hij zich vaak uiterst negatief over Joden heeft uitgelaten. Zie hiervoor: Schechter, *Obstinate Hebrews. Representations of Jews in France, 1715-1815*, 87.

zou gericht zijn op een welvarend publiek en zou zich verre houden van toelating van Joden zonder middelen van bestaan. Daarvoor moesten dan ook strenge straffen worden opgenomen.²¹⁷

Schokkend is daarna het slot van dit advies. Het Hof wijst daar op de economische beperkingen van de eigen provincie, die arm was, geïsoleerd lag en die een eenzijdige oriëntatie op de landbouw had met slechts in beperkte mate handel, zulks terwijl er nauwelijks voldoende voedsel was. Een toevloed van Joden zonder bronnen van bestaan zou de plaatselijke economie ruïneren. Ondanks alle voorafgaande beschouwingen zag het Hof zich genoodzaakt aan de landsheer te verzoeken de bestaande eeuwigdurende verboden voor toelating van Joden in Gelre in stand te houden en bij een eventuele toelatingsregeling de Oostenrijkse provincie Gelre buiten beschouwing te laten.²¹⁸

Het provinciebestuur van Gelre, het Roermondse Hof, mag dan wel in zijn advies, anders dan alle andere provinciebesturen in de Oostenrijkse Nederlanden, aspecten van menslievendheid en tolerantie hebben genoemd en begrip hebben getoond voor de maatschappelijke noodzaak Joden toe te laten. Maar aan het slot van zijn advies maakte het een keuze die overeenkwam met die van de rest van het land: Joden niet toelaten. Ginsburger noemt het in zijn aangehaalde commentaar ‘un raffinement d’hypocrisie qui se joue de la vérité’, vrij vertaald: geraffineerde hypocrisie die een loopje neemt met de waarheid.²¹⁹

Toegegeven moet worden dat de economische omstandigheden in de achttiende eeuw in Oostenrijks Gelderland slecht waren. De Vrede van Utrecht in 1713 en de drie opvolgende vredesverdragen, Rastatt (1714), Baden (1715) en het vernieuwde Barrièretraktaat van 1715 hadden het oorspronkelijk gebied ‘gedemembreerd’, teruggebracht tot nog geen tien% van zijn oorspronkelijke oppervlakte. Daarbij was het door het prinsbisdom Luik ook gescheiden van

²¹⁷ Ginsburger, ‘Les Juifs de Belgique au XVIIIe siècle’, 91, 184: ‘C’est après des règles et les principes prédéduits que nous croyons qu’il pourvoit être dressée un édit plein d’humanité en faveur des Juifs, qui tend au bien public en général et qui éloigne de l’état des Juifs sans ressource surtout lorsqu’il serait combiné de graves peines.’ Vertaling: ‘Het is volgens hiervoor besproken regelen en principes dat, naar wij geloven, voorzien zou moeten worden in een humaan edict ten behoeve van de Joden, dit in het algemeen en dat zich verre houdt van de staat van de Joden zonder enige hulpbron, zulks in combinatie met zware boeten.’

²¹⁸ Ibidem: ‘Toutes ces considérations particulières, qui se présentent pour cette province, nous font espérer que Votre Majesté y laissera subsister les susdits édits excluant les Juifs à perpétuité et comme d’après cela nous ne nous trouvons pas dans le cas de lui pouvoir offrir le projet d’ordonnance dont il s’agit, nous osons le prier de plus d’eximer cette province dans toute disposition ou édit général qu’il pourra lui plaire d’émaner relativement à leur admission, toute modifiée qu’elle seroit’. Vertaling: ‘Al deze specifieke overwegingen, voor deze provincie, doen ons hopen dat Uwe Majesteit de bovengenoemde edicten zal laten bestaan met uitsluiting voor altijd van de Joden, en gelet op het voorgaande bevinden wij ons niet in de positie om het ontwerp van de bewuste ordonnantie aan te kunnen bieden, wij durven er bij hem op aan te dringen om deze provincie uit te zonderen in elke algemene bepaling of edict dat hem zou behagen uit te vaardigen met betrekking hun toelating, zoals het aangepast zal zijn.’

²¹⁹ Ibidem, 179; Kasper-Holtkotte, *Im Westen Neues*, 277, laat bij de bespreking van de reactie uit Roermond het pleidooi voor de principes van medemenselijkheid achterwege, dit terwijl de Roermondse reactie daar uitgebreid op wijst. Bovendien verwacht zij het provinciaal bestuur, het Hof van Gelre dat het advies gaf, met het stadsbestuur van Roermond, aan wie zij het advies toeschrijft.

Oostenrijks Brabant en de andere Zuid-Nederlandse provincies. De bevolking van het oorspronkelijk tweede kwartier van het hertogdom Gelre was teruggebracht tot amper 25.000 inwoners. Het was een verpauperde provincie geworden, zonder voldoende eigen landbouwareaal en zonder relevante industrie.²²⁰ Ondanks het gegeven van de slechte eigen economische situatie, blijft het advies van het hof hypocriet. Kennelijk werd de roep om menslievendheid gesmoord door de eigen noden.

De opvatting van het Roermondse Hof van Gelre herinnert aan de visie van verlichte figuren als Voltaire en abbé Grégoire die enerzijds tolerantie propageerden, anderzijds anti-judaïstische uitspraken deden. Zoals Peter Gay opmerkt, wenste Voltaire via de joden de christenen te treffen. Ook Schechter stelt dat Voltaires obsessie met de Joden vaak onlosmakelijk was verbonden met diens obsessie met het religieus fanatisme dat hij als filosoof vooral bespeurde in de katholieke kerk. Maar hij kan zich niet geheel in die interpretatie van Gay vinden. Naar zijn oordeel biedt die bijvoorbeeld geen verklaring voor Voltaires verwerping van talmoedische en post-talmoedische geschriften.²²¹

Juist op het gebied van het strafrecht heeft het Hof van Gelre in Roermond getoond de (door Voltaire in het Frans vertaalde) boodschap van Cesare Beccaria in *Dei delitti e delle pene* uit 1764 over humanisering van het strafrecht en verdraagzaamheid te kennen.²²² Ten opzichte van Joden beledde het hof met de mond de wens voor een humane benadering, maar als het erop aankwam, bleef diep in het hart de ‘oude reactie’ aanwezig.²²³

I.2.5 De afwikkeling van de nalatenschap van bisschop Van Hoensbroeck in 1793

Aan het einde van de achttiende eeuw, kort voor definitieve komst van de Franse revolutionairen, gebeurde er nog iets merkwaardigs dat lijkt te wijzen op veranderende opvattingen. In het jaar 1775 was rijksgraaf Philippus Damianus van en tot Hoensbroeck benoemd tot bisschop van Roermond. Hij was in die stad geboren in 1724. De bisschop was een ontwikkeld man, die in Rome aan het jezuïetencollege had gestudeerd, maar ook een rechtenstudie had gevolgd aan de Leidse universiteit. Van Hoensbroeck had grote belangstelling voor

²²⁰ Daniels, ‘Oostenrijks Opper-Gelre, Roermond en de Brabantse Revolutie’, 15.

²²¹ Gay, *Voltaire's Politics*, 353; Schechter, *Obstinate Hebrews*, 47-48. Zie ook Quispel, *Anti-Joodse beeldvorming*, 112-115 en 130-132. Quispel acht de gevolgen van uitspraken als die van Voltaire belangrijker dan zijn eventuele intenties. Hij noemt Voltaire ‘een vooraanstaande figuur in de geschiedenis van het antisemitisme’. Daarnaast wijst hij op andere filosofen van de Verlichting zoals Immanuel Kant, Johan Gottlieb Fichte en Friedrich Schlegel die zich bezondigd zouden hebben aan antisemitische uitspraken. Zie eveneens: Weinzierl, ‘Moderner Antisemitismus’, 379.

²²² Van der Bruggen, ‘Een Roermonds Lofdicht uit 1787’, 80.

²²³ ‘De oude reactie’ is een door Jacob Hiegentlich gebruikte term voor antisemitisme in zijn in 1938 verschenen roman *Schipbreuk te Luik*.

beeldende kunst en muziek. Hij leefde op grote voet in het bisschoppelijk paleis in Roermond en op kasteel Hillenraad in het nabij Roermond gelegen dorp Swalmen. In zijn jonge jaren was hij de idealen van de (katholieke) Verlichting toegedaan. Later, kennelijk toen hem duidelijk was geworden dat die idealen het einde zouden betekenen van de bevoorrechte positie van zijn kerk, sloot hij zich aan bij het conservatieve verzet tegen de hervormingen van Jozef II. Eind 1792 vluchtte hij voor de eerste inval van het Franse leger. Pas nadat de veroveraars in het voorjaar van 1793 verdreven waren, keerde de bisschop terug. Korte tijd later stierf hij.²²⁴ Na zijn dood werden zijn inboedel en persoonlijke bezittingen in het paleis en het kasteel verkocht.

Bij de afwikkeling van zijn nalatenschap blijkt een aantal Joden als kopers betrokken te zijn geweest. In de verkoopafrekeningen komen de namen voor van David Joseph, Michael Cohen en Daniel Joseph, telkens met de aanduiding ‘den jode’.²²⁵ Het bijzondere is dat deze Joden vermeld worden tussen al het overige kopend publiek. Dat bestond veelal uit pastoors en leden van de familie Van Hoensbroeck. Bovendien kochten deze Joden voor forse bedragen. David Joseph betaalde bijvoorbeeld voor alle pretiosa (kostbaarheden), inclusief de staande klokken, 13.800 gulden. Michael Cohen kocht onder andere voor 4.440 gulden Maastrichts courant alle voorradige zilver. Daniel Joseph kocht het volledige bestek voor 9 carolynen. Soms staat er enkel dat er verkocht werd ‘aan den jode’.

Deze incidentele vermeldingen van betrokkenheid bij een dergelijke prestigieuze publieke verkoop leren ons dat Joden in de Limburgse territoria ondanks de geldende verblijfsbeperkingen toch, wanneer het nodig was, onbelemmerd konden functioneren. De afwikkeling van de nalatenschap van de rijke kerkvorst Van Hoensbroeck kon profijtelijk verlopen dankzij hun aanwezigheid. Hierdoor wordt duidelijk dat er in deze gebieden aan het einde van de achttiende eeuw ook welgestelde en ontwikkelde Joden woonden. De drie genoemde Joden waren afkomstig uit het zuiden van de huidige provincie Limburg.

²²⁴ Voor bisschop Van Hoensbroeck, zie: Nissen, *Roermond. Biografie*, 254-255 en 288.

²²⁵ Rijckheydt, nr. 550 archief Schloss Haag, inv.nr. 3036, o.a. nrs. 7, 13-15, 25, 20 en 30. David Joseph is vermoedelijk dezelfde uit Maastricht of omgeving afkomstige persoon als degene die in 1806 namens de Joden in Nedermaas heeft deelgenomen aan het Grand Sanhedrin in Parijs.

I.2.6 Het traditionele anti-judaïsme van de katholieke kerk in de achttiende eeuw

De vooral tot het Poolse volk gerichte encycliek *A Quo Primum* van paus Benedictus XIV uit 1751 zal weinig of geen invloed hebben gehad op de vrijwel uitsluitend katholieke bevolking van de Limburgse territoria. Deze encycliek is echter doordrenkt van een anti-judaïsme dat grenst aan antisemitisme en is meer te zien als een bestendiging van een eeuwenlang bestaande gedragslijn.

De voorafgaande voorbeelden van confrontaties hebben bijna alle betrekking op de verhouding van het wereldlijk gezag met de Joden. Met alle verwijten die in deze encycliek aan hen worden gemaakt, wordt het duidelijk dat het anti-judaïsme van kerk en kerkleiding ook in de achttiende eeuw een institutioneel en constant gegeven is geweest.

I.2.7 Conclusie

Aan de hand van de hierboven geciteerde rechterlijke uitspraken en overheidsmaatregelen valt te concluderen dat het vooral de Oostenrijkse landvorst Jozef II is geweest die de idee van gelijkheid van burgers, en dus ook van Joden, ingang heeft doen vinden. Bij de gewone man of vrouw in de straat bleven de gebruikelijke vooroordelen hardnekkig voortleven. Bij geletterden, zoals de raadsman Schreurs van Jacob Block en Joseph Jacob, en bij sommige rechters kon dat heel anders zijn. Daar staat weer tegenover dat juist lokale bestuurders en functionarissen lang zijn blijven volharden in een afwijzende houding.

De invloed van de Verlichting in Midden-Limburg in de achttiende eeuw is enerzijds onmiskenbaar en anderzijds toch maar beperkt van omvang geweest, dit alles gemeten aan de opstelling tegenover Joden. Hierbij past ook de kanttekening dat juist ook protagonisten van de Verlichting zoals Voltaire vaak blijk hebben gegeven van een uitgesproken vijandige houding jegens Joden in het algemeen en tegenover het joodse geloof. Ondanks hun streven naar tolerantie en gelijke berechtiging hebben zij daarmee ontegenzeggelijk bijgedragen aan de eeuwenlange verkettering van Joden en passen zij helaas daardoor in een Europese traditie.

De achttiende eeuw verdient ondanks het steeds aanwezige en hardnekkige anti-judaïsme een aparte bespreking na de middeleeuwen en de eerste eeuwen van de vroegmoderne tijd. Het verschil met de voorafgaande periode is dat er door een aantal wereldlijke leiders, in ons geval Jozef II en de leden van het Roermondse Hof van Gelre – maar niet tot hen beperkt –, nagedacht werd over hoe er met Joden moest worden omgegaan. Waar de keizer, tevens hertog van Gelre, de grootste stappen zette, bleef het voor de

leden van het Hof bij het formuleren van de noodzaak om uit gevoelens van medemenselijkheid Joden te accepteren. En ook al was het uiteindelijk advies uit Roermond aan de regering in Brussel in 1788 een staaltje van ‘geraffineerde hypocrisie’, geen van de andere provinciebesturen in de Zuidelijke Nederlanden was in staat gebleken het woord ‘l’humanité’ in de overwegingen van zijn advies op te nemen.

De afwerende houding jegens Joden zoals die in de besproken casussen naar voren is gekomen, lijkt niet veroorzaakt te zijn door een leidende rol van de katholieke kerk. Joden die in Midden-Limburg definitief hun heil probeerden te zoeken, bleven in deze periode paria’s die slechts bij uitzondering in een uithoek van dit gebied en dan nog vaak alleen maar tijdelijk hun heil konden zoeken.

Dat Joden bij de verkoop van het huisraad en de bezittingen van bisschop Van Hoensbroeck aanwezig konden zijn en daarin een belangrijke rol speelden, toont aan dat zij ondanks de hun in het Overkwartier opgelegde vergaande verblijfsbeperkingen in ieder geval in de tweede helft van de achttiende eeuw een belangrijke rol in de lokale economie konden hebben.

Aan het einde van die achttiende eeuw is de invloed van de Verlichting in Europa toch zodanig geweest dat Joden volwaardige burgers konden worden. In de meeste West-Europese landen is tijdens de negentiende eeuw dit voorbeeld gevolgd. Tegelijkertijd heeft die gelijkberechtiging in deze eeuw heftige antigevoelens opgeroepen, enerzijds mede veroorzaakt door romantische ideeën over de natiestaat en anderzijds door een opleving van vanouds bestaande vooroordelen over Joden en mythes over vermeend door hen gepleegde misdrijven.

